TOMAS LIDMAN

Pliktlagen före 1700

En kortfattad översikt

Denna studie syftar till att ge en översiktlig beskrivning av den pliktlagstiftning som existerade i Europa före 1700, och är ett försök att sätta in den svenska kansliordningen från 1661, i vilken plikleveransbestämmelserna ingår, i ett större perspektiv.

Frankrike, Tysk-romerska riket, England

Att bevara landets tryckta litterära produktion för framtiden var faktiskt ett motiv som återfanns redan i den franska så kallade Montpellierförordningen från den 28 december 1537. Den räknas som den äldsta lagen om leveransplikt av tryckta skrifter i världen. Det var den franske monarken Frans I som förutom att vilja kontrollera informationsspridningen i riket och ge legitimitet åt den tryckta boken (Gutenbergs uppfinning låg bara några generationer tillbaka), också ville bygga upp en representativ samling av landets intellektuella prestationer och framsteg för att på så vis bevara dem för eftervärlden. Han såg också ett värde i att tillgängliggöra de litterära verken i deras ursprungliga form. Det finns också, som sagt, skrivningar som handlade om kontroll och auktorisation. Man kanske därför inte skall överdriva det idealistiska synsättet eller se det som ett utslag av fransk kulturimperialism, men motiveringarna får ändå betecknas som unika och mycket framsynta, särskilt när vi tittar på övrig pliktlagstiftning från 1600-talet.

Kansliordning 22 september1661. KB, HS B 834 c (kopia av original i RA).

I den habsburgska monarkin infördes en form av pliktlag för böcker 1579 under kejsar Rudolph II och hans lärda och välrenommerade bibliotekarie Hugo Blotius ledning. Han drog upp riktlinjer för hur böcker och skrifter skulle levereras till det kejserliga biblioteket (Kaiserliche Hofbibliothek) i Wien. Men uppenbarligen fungerade lagen inte särskilt väl. 1624 så ratificerades den av Kejsar Ferdinand II i ett dekret, där han gjorde det obligatoriskt för samtliga tryckare i riket att leverera fyra exemplar till det kejserliga biblioteket.

I England antogs en förordning 1662 (ratificerades 1666) som stadgade att ett exemplar av varje tryckt skrift skulle lämnas till det Kungl. biblioteket och till de två universitetsbiblioteken i Oxford och Cambridge. Denna förordning upphörde 1695. Efter unionen med Skottland 1707 följdes den i stället av en ny upphovsrättsförordning i vilken även leveransplikten reglerades. Lagen antogs av drottning Anne 1709. Den utsträckte antalet pliktexemplar till nio, bland annat till nationalbiblioteken i Skottland och Wales. Leveransplikten kopplades i likhet med förordningen från 1662 nära ihop med rättigheterna till verket, i och med att drottningen och hennes kansli först skulle godkänna skriften innan författaren fick rätt att sprida sitt verk.

Sverige

Så vitt jag funnit i litteraturen var Sverige ett av de första länderna i världen som skaffade sig en liknande ordning: i själva verket den tredje nationen i raden. Spanien fick exempelvis sin pliktlag 1716,

Polen 1780 och Portugal 1796. Det är ett faktum som leder till eftertanke och tveksam stolthet. Kansliordningen från den 22 september 1661, skall ses i perspektiv av den omstrukturering av det civila och militära samhället som i princip inleddes under Gustav Vasas tid, men som med stor kraft fördes vidare av Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna under 1600-talets första decennier. Den unga och växande stormakten krävde en rad reformer för att hantera den nya politiska situationen. Vi känner alla till den nya riksdagsordning som infördes 1617, en rättegångsordning tillkom 1614, arkivförordningen dateras till 1618, kansliordningen från 1626 reglerade ärendenas behandling och beredning i kansliet, regeringsformen 1634 stadgade styrelseskicket genom införandet av fem kollegier och den lokala förvaltningen med landshövdingar i spetsen. Dessutom tillkom förordningar som styrde postgång, kommunikationer med mera.

Det är därför inte så märkligt att kungen och hans kansli också ville ha insyn i vad som skrevs i det alltmer svåröverskådliga väldet. Man ville veta vem som skrev, vad som skrevs och vem som tryckte publikationen. Den kansliordning som antogs 1661 (under Karl XI:s förmyndarregering) skall därför betraktas som en del av det väldiga reformarbete som karaktäriserade Sveriges politiska landskap vid denna period.

Det kan vara på sin plats att närma sig kansliordningen från 1661 förutsättningslöst och först låta den tala för sig själv. Kansliordningen reglerade hela kansliets arbete i femton utförliga paragrafer. Pliktleverans av tryck reglerades i den näst sista paragrafen. Inledningsvis så stadgades det att ”thet är schattat för nyttigt och nödigt, att Kongl. Maij:t må veta hwadh för böcker och schriffter, som vthi dess Rijke och tillhörige provincier, tryckes och bringes vthi liuset”. Därför skulle de lokala myndigheterna avkräva tryckerierna ”alle utgående böcker, Tractater, Predikningar och schrifter the hafwa, hwadh för titul, form eller materie (andelig eller werdzelig) som dhe hafwa kunne, ingen vndantagandes, strax dhe ähre trychte och för än såsom exemplaren distraherade blifwa, sända twenne Exemplar till Kongl. Maj:ts Cantzlie, ther af thet ene schall läggias vthi Kongl. M:tz Archivum och thet andre vthi K. Majt:tz Bibliothek. Ty hörer till RijkzCantzelerns, och Cancellie Collegij omsorg först och främpst att see och höra effter, om the som tryckerij hafwa, holla sig effter ofvanbem:te Kungl Maj:tz allernådigste willie och befallning”.

Om de inlevererade trycken innehöll något förgripligt skulle det anmälas och bestraffas med böter.

Analyserar vi texten så framgår att en del av vad som stadgades 1661 faktiskt fortfarande är högst aktuellt. Det var inte bara böcker utan i princip allt tryckt material som skulle levereras, även vad vi i dag brukar kalla småtryck, något som fortfarande gäller (med vissa undantag). Leveransplikten låg också på tryckerierna vilket det fortfarande gör. Det var väl i och för sig inte så konstigt då tryckarna vid den här tiden vanligtvis var både förläggare och distributörer. Det är också intressant att notera att det skulle inlevereras två arkivexemplar (utan någon närmare motivering), det ena avsågs hamna i det kungl. biblioteket, det andra skulle arkiveras som ”arkivexemplar” i riksarkivet.

Att huvudsyftet med kansliordningen var att kontrollera informationsflödet och se till att inga olämpliga eller för riket skadliga tankar eller idéer utkom av trycket är helt uppenbart. Att se några andra motiv (som framskymtar i den franska motsvarigheten) är svårt. Kontrollfunktionen existerade faktiskt långt fram i tiden, även om den successivt blev alltmer ohållbar. Först 1845 avskaffades indragningsmakten formellt.

Hur var det då med viljan och förmågan att efterfölja de stränga påbuden? Resultatet var uppenbarligen otillfredsställande och det förefaller som om det omedelbart föll på riksarkivets lott att se till att administrera leveranserna. I en ny förordning från den 12 november 1674 hette det därför att Kungl Maj:t ”icke utan missnöje förnummit, att av alla skrifter, böcker och traktater, som sedan 1662 av trycket utkommit, ganska få exemplar, levererats till Riksarkivet och biblioteket”. Nu skulle det bli bättre ordning. Boktryckarna ålades att lämna in en lista på alla de tryck som utkommit från tryckeriet och att ha den som utgångspunkt när leveranserna lämnades in i två exemplar. Om så inte skedde utgick ett vite på 100 daler silvermynt. I förordningen ålades kungens kansli, akademierna och biskoparna att övervaka tillämpningen av paragraferna.

Inte heller denna ordning kom emellertid att fungera särskilt bra. Den 16 februari 1707 upprepades förmaningarna med ett större allvar i en så kal-

Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland, vol. 1, utg. av Carl Gustaf Styffe (Stockholm, 1856), s. 362–63. KB.

lad åtvarning. Nu utsträcktes leveransplikten till att omfatta också universiteten i Uppsala, Lund, Åbo och Dorpat. Dessa nya exemplar skulle inlevereras till riksarkivet och ”dess secreterare” för att sedan distribueras ut till mottagarna. Dock hade universiteten i Uppsala och Lund genom särskilda kungliga resolutioner redan 1692 och 1698 fått del av tryckleveranserna, och även hunnit klaga på den dåliga efterlevnaden. I en inlaga till kanslikollegium 1704 föreslog arkivsekreteraren, den kungliga bibliotekarien och universitetsbibliotekarien i Uppsala att det borde tillsättas en särskild person med uppgift att se till att tryckleveranserna verkligen kom in. Kollegiet biföll skrivelsen under förutsättning att personen ifråga ”ingen lön eller betalning därför begär”, vilket naturligtvis medförde att förslaget aldrig realiserades.

Det blev riksarkivet och dess chef, arkivsekreteraren, som fick i uppgift att hantera tryckleveransernas registrering och distribution. Enligt Severin Bergh som i sin bok om riksarkivets historia 1618–1837 utförligt uppehåller sig vid frågan hade arkivet fram till 1707 ”icke haft mycket besvär med tryckleveranserna, i synnerhet som dessa till stor del uteblivit”. I *åtvarningen* (1707) nämndes att boktryckarna ”ganska sällan, somliga aldrig någon gång kunnat förmås att till Kongl. Maj:ts archivum och bibliotek inleverera de så strängeligen påbjudne exemplar. Men med tiden måste den nya föreskriften av 1707 givetvis medföra ganska mycket arbete med granskning av inkomna tryckalster och medföljande listor, korrespondens rörande felande eller ofullständiga leveranser mm”.

Riksarkivet befattning med tryckleveranserna upphörde först 1866 i samband med att man antog förändringar i tryckfrihetsförordningen. Trycklistorna, ganska få före mitten av 1700-talet, lämnades då över till Kungl. biblioteket.

När vi bedömer den samlade svenska tryckproduktionen under 1600-talet med utgångspunkt från samtida listor och förteckningar får vi med andra ord vara lite försiktiga. Det dröjde åtskilliga decennier innan den numera så hyllade förordningen från 1661 kom att fungera i praktiken och vi måste, för att få en god bild av vad som verkligen publicerades och lästes under stormaktstiden, gå till senare arbeten som Isak Collijns 1600-talsbibliografi.

Danmark

I Danmark kan de första försöken att skapa en form av pliktlag härledas till 1623 då Köpenhamns universitetsboktryckare, som kompensation för den lön och de privilegier han erhöll, skulle leverera ett exemplar av varje bok han tryckte till universitetsbiblioteket. Påbudet är knappast en parallell till det lagstiftningsarbete som tillkom i övriga Europa och i Sverige, utan måste snarare ses som ett praktiskt sätt att tillförsäkra universitetsbiblioteket böcker.

Den som kan ta åt sig äran av det mot slutet av 1600-talet etablerades en generell dansk pliktlag var den kungliga vicebibliotekarien Johan Conrad Wolfen som verkade vid biblioteket från 1694 till sin död 1730. Han uppehöll sig i Paris vid 1690-talet mitt och lärde där känna det franska regelverket. Väl hemma i Köpenhamn skrev han ett brev den 11 juli 1697 till Christian V och föreslog att alla de som fått kungens tillåtelse att trycka eller förlägga böcker borde åläggas att löpande leverera 4 till 5 exemplar av varje tryckt bok till det kongelige bibliotek. Brevet skrevs på tyska.

Brevet expedierades snabbt och den enväldige kungen kunde redan en knapp vecka senare, den 17 juli, underteckna ett landstäckande missiv till Köpenhamns universitet om att det skulle vidta lämpliga åtgärder i syfte att åstadkomma en ordning där ”enhver, som noget skrift herefter i vore riger med vores allernådigste tilladelse lader trykke og oplaegge, skal vaere forbundet til fem exemplarer deraf i vores bibliotek at leverere”. Missivet var inte helt problemfritt vilket snabbt skulle visa sig. Dels hade det karaktären av ett uppdrag till universitetet som fick i uppgift vidareutveckla de bakomliggande tankarna, dels så definierades inte vad som menades med tryck.

I jämförelse med den svenska kansliordningen var den betydligt mer oprecis och konturlös. Uppdraget att se till att påbudet efterlevdes gavs till Köpenhamns universitet och behölls inte, som i Sverige, inom det egna kansliet. Det danska riksarkivet förefaller heller inte ha spelat någon roll i processen. I likhet med den svenska ordningen var det tryckerierna (även om det inte uttryckligen nämndes) som var ålagda leveransplikt. Oklarheterna ledde till att det redan 1703 kom ett nytt missiv där bestämmelserna preciserades och blev enklare att tolka.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan man konstatera att det var relativt få länder som före 1700 antog någon form av fungerande pliktlag för tryckta skrifter. Gemensamt för dem alla var att de var relativt stabila, fungerande centralstyrda nationsbyggen med en förhållandevis lång historia. Med undantag av den franska lagen var det absolut övervägande motivet bakom reformerna behovet av att kontrollera och övervaka ett informationsflöde. Ofta var lagen så konstruerad att tryckaren först måste ha fått skriften officiellt godkänd innan han kunde låta tryckpressarna sätta igång. Plikten att leverera låg i de flesta fall på tryckerierna. Exemplet från Sverige visar att påbuden av olika skäl ofta inte efterlevdes. Orsakerna kunde vara ekonomiska svårigheter, geografiska omständigheter eller andra praktiska olägenheter. Det finns anledning att tro att den iakttagelsen kan vara riktig för alla de aktuella länderna.

REFERENSER

Bergh, Severin. *Svenska riksarkivet 1618–1837*. Meddelanden från Svenska Riksarkivet N.f., II:5. Stockholm, 1916.

Blasselle, Bruno. ”Bibliothèque Nationale”. I *World Encyclopedia of Library and Information Services*. Chicago: ALA, 1993.

Cambridge History of Libraries in Britain and Ireland, Vol 2, red. Giles Mandelbrote och K. A. Manley. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Den trykte kulturarv: Pligtaflevering gennem 300 år. Köpenhamn: Det Kongelige Bibliotek, 1998.

Esdaile, Undell och F. J Hill. *National Libraries of the World: Their History, Administration, and Public Services*. 2 uppl. London: Library Association, 1957.

Kansliordning 22 september 1661 (Leverans av arkivexemplar av tryckta skrifter).

Kunglig resolution 12 november 1674 (om att sända in arkivexemplar från boktryckerierna).

Kanslikollegie resolution 16 februari 1707 (om att tryckerierna måste efterleva tidigare Kungliga resolutioner).

Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland, vol. 1, utg. av Carl Gustaf Styffe, Sthlm, K.Samfundet för utg. Av handskrifter till Skandinaviens historia 1856.

Strassnig-Bachner, Margaret P. ”Austria”. I *World Encyclopedia of Library and Information Services*. Chicago: ALA, 1993.

Wennergren, Bertil. *Pliktexemplar av skrift*. DsU 1977:72. Stockholm: Liber förlag/Allmänna förlaget, 1977.